

SUOMEN
ILMASTOPANEELI
The Finnish Climate
Change Panel

Šonġadâhpolitiik vuoigâlâšvuotâ algâalmug sâmmilij tâáhust

Klemetti Näkkäläjärvi, Suvi Juntunen, Jouni J.K. Jaakkola

Suomâ šonġadâhpaaneel almostitmeš 6/2023

Muštottemčáálus

SISKÁLDÂS

1.	Laidiittâs.....	2
2.	Tuávááš.....	2
2.1.	Sâmmiliih Suomâst.....	2
2.2.	Šonġadâhnuvástus kuávdášliih vaiguttâsah algâalmug sâmmiláid.....	3
3.	Sosiokulttuurilâš vuoigâlâšvuotâ.....	5
4.	Šonġadâhpolitiik já sâmikulttuur.....	7
5.	Kuávdášliih šonġadâhtoimâi vuoigâlâšvuodâtábáhtusah sâmmilij tâáhust.....	13
6.	Šonġadâhpolitiik vuoigâlâšvuodâ árvuštállâmkoččâmušah sâmmilij tâáhust.....	16
7.	Oohtânkiasu já ovdedemtáárbuh.....	25
8.	Kâldeeh.....	28

1. LAIÐITTÁS

Taan mušttemčáállus ulmen lii pyehtid̄ algáaalmug sámmiláid lahtojejee vuoigâlášvuodákoččamušaid já taid vaiguttejje tahheid savâstálmân. Mušttemčáállus puáhtá ávhástálláđ šonjádâhpolitiiktoimái vuáváámist já tai vaiguttásái sámmikulttuurân árvuštálmist. Mušttemčáallusist 1) ráhtoo ubâlášvaldâlem šonjádâhnuvástus vaiguttásáin sámmikulttuurân šonjádâhvuogâlášvuodâ keččámkuávlust, 2) oovdânpuáhtoo tehálumos sámmiláid já šonjádâhpolitiik vuoigâlášvuotân vaiguttejje lahâasâtem, 3) puáhtojeh oovdân kuávdášliih šonjádâhvuogâlášvuodâ árvuštálmân lahtojejee almugijkoskâsiih já aalmugliih algáaalmugij vuoigâdvođáid lahtojejee tábâhtusah, 4) analysistoo šonjádâhpolitiik vuoigâlášvuotâ algáaalmug sámmilij tááhust sehe analysistojeh šonjádâhpolitiik vuoigâlášvuodâ árvuštállámkoččamušah sámmilij tááhust. Čáálus lii Suomâ šonjádâhpaaneel Ilmastopolitiikan oikeudenmukaisuus (“Šonjádâhpolitiik vuoigâlášvuotâ”) -haavâ uási. Haavâst lii čielgâdum, maht šonjádâhpolitiik vuoigâlášvuodâ puáhtá árvuštálláđ kulmâ ooláádmudo peht: juáhu-, tubdâstejje já monâttállámvuovij vuoigâlášvuotâ. Vuoigâlášvuodâ árvuštállám vuolgâsaijeen láá vuáđu- já olmoošvuogâdvođah (Kivimaa je. 2023).

Mušttemčááalus vuáijoo tarkkuustálláđ sámmikulttuur já šonjádâhpolitiik vuoigâlášvuodâ Suomâst sámmilij päikkikuávlun já Taažâst já Ruotâst sámmilij ärbivuávilij aassámkuávlun raajij siste. Šonjádâhtoimâin láá vuoigâlášvuodâvaiguttásah meiddei päikkikuávlun ulguubeln ässee sámmiláid. Vuoigâláš šonjádâhpolitiik puáhtá máhđulávt coggâđ sámmilij meddâlvarrim päikkikuávlust tai tuárjuđ maasâd varrim sámmilij päikkikuávlun, mutâ taan olesvâldáláš árvuštállám váátá sierâ tutkâmhaavâ já amnâstuv čokkim.

2. TUÁVÁÁŠ

2.1. Sámmilij Suomâst

Algáaalmug sámmilij sajaduvâst, vuoigâdvođâst jieijâs kielân já kulttuurân sehe uásálistemvuoigâdvođâst asâttuvvoo vuáđuáavâst (731/1999). Sámmilij päikkikuávlun kuleh lánuduv, Aanaar já Ucuuvâ kieldái kuávlun sehe Laapi palgâs kuávlun Suáđikylá kieldâst (Laahâ sämitiggeest 974/1995, 4 §). Sámmilij ääsii Suomâ lasseen Ruotâst, Taažâst já Ruošâst Kuáládâhjaargâst. Sámmilij arvâleh lede suulân 85 000–120 000 (Jaakkola ji. 2018). Haaldátlávt ärbivuáviláš sámmiláš iäláttâssân annojeh puásuituálu, miäcâstem já kuálâstem (HE 248/1994), mutâ sâmisärvusist meiddei čuággim já säämi kietâtyeji annojeh ärbivuáviláš iäláttâssân. Säämi kulttuurháámán lohhojeh miel sâmielâ, kulttuur já taaidâ sehe sámmilij ärbivuávilij iäláttâssah. Suomâst láá kulmâ sâmielâ- já kulttuurjuávu: tave-, aanaar- já nuorttâsámmilij. Áárvu miel peeli sámmilij sárnuh sâmielâ vuossâmuš kielânis. Puoh sâmielâh láá uhkevuávilij.

Lahâasâtem ovdânem miel eromâšlavváid, tegu luándusuojâlemaahân (9/2023), lii valdum sámmikulttuur hiäjudemkiäldus, adai lahâasâtem heiviitem ij uážu hiäjudid̄ sámmilij máhđulášvuodâ hárvuttid̄ jieijâs kulttuur.

Hiäjudemkiäldus árvuštelliĥ Sämítigge, Nuorttálij sijdáčuákkim, laavâ heivítteijee virgeomâhááh já riehtivuáhádâĥ.

Šonĥâdâĥnubástus lasseen sâmikulttuurân čyecciĥ tedduuĥ pirâsteijee siärváduvâst já ekonomâlijĥ tooimâin seĥe historjâlii äärbist. Ärbivuávâlij säâmi iälâttâsâiguin – puásuituálu, miäcâstem, kuálâstem já čuággim – siämmâin kuávluin kištottelliĥ Suomâst eres eennâmkevttimhäämiĥ, tegu vyevedituálu, tuurism, maašinlâš kollekuáivum já malmâuuccâm seĥe jieškote-uvlágân infrastruktuurhaavah. Šonĥâdâĥnubástusân vuáhádum máĥđulâšvuodáid vaaigut historjâlâš äربي, mii lii Suomâst tovâttâm sâmikielâi já kulttuurhäämi uhkevuálásâžžân šoddâm seĥe päikkikuávlust ässee sâmmilij kiäppânem.

Sämítigge ráhtá lovottuvâid Sämítigge valjâluvâttâlmân kullee ulmui já sii párnâi meereest sämítiggevaaljâi oĥtâvuodâst. Ive 2019 valjâluvâttâlmân kullee ulmuuĥ já sii maajeeldpuátteĥ lijjii 10 769. Sâmmilij päikkikuávlun ulguubeln ääsii suullân 62 prosenttid Suomâ sämítigge valjâluvâttâlmân kullee ulmuin já sii párnâin (Sämítigge 2019). Stuárráamus uási päikkikuávlun ulguubeln ässee sâmmilijĥ ääsiiĥ kaavpugijĥ já tai aldaaš kieldâin. Sâmmilij meddâlvarriimân päikkikuávlustis láá vaiguttâm eereeb iärrâs vááijuvliiĥ škovliitemmáĥđulâšvuodâĥ, vädis pargo uázžum, ärbivuávâlij iälâttâsâi ĥárjuttemĥinâi já kannattem ĥiäjunem seĥe almolâš kaavpuglume. Meddâlvarrim áštá ärbivuávâlij iälâttâsâi, sâmikielâlij palvâlusâi já päikkikuávlun eellimvuáimálâšvuodâ. Meddâlvarrim árvuštáloo ĥiäjudiĥ meiddei sâmmiliiĥ kulttuurhäämi siäilum, ko kaavpugpirrâsist ärbivuávâliiĥ tááiduh já tiäđuh iä sirdâšuu luándulijĥ vuovvijĥ suĥâpuolvâst nuubân (Näkkäläjärvii. 2020).

OA olmoošvuoiĥđvuodâĥkomitea lii keččâm, ete puoĥ taggaar sâmmilij ĥárjuttem ekonomâlâš toimâm, mii lii kulttuur merĥâšítte uási, uázžu siivii- já pooliitlâid vuoiĥđvuodâid kyeskee almossoĥâmuš kulttuurlijĥ vuoiĥđvuodâid kieđâvuššee 27 artikkâl eromâš syeje. Syeji olá meiddei puásuituálu tâi eres iälâttâs moodeern ĥárjuttemvuáhân (Ilmari Länsman jii. vs. Suomâ, No. 511/1992). OA olmoošvuoiĥđvuodâĥkomitea ive 1994 adelem almoskomment nr 23 (50) mielĥ sopâmuš 27 artikkâl váátá positiivlijĥ eromâštoimâid ucceebloĥon kullee ulmui kulttuurvuoiĥđvuodâi suoijâlmân. Olmoošvuoiĥđvuodâĥkomitea lii meridâm, ete siivii- já pooliitlâid vuoiĥđvuodâid kyeskee almossoĥâmuš já ton tulkumvuávâlâšvuotâ láá heivítmist šonĥâdâĥtoimâi vuoiĥđvuodâ árvuštâlmân (Ioho 5, Human Rights Committee 1994).

2.2. Šonĥâdâĥnubástus kuávdâšliiĥ vaiguttâsah algâaalmug sâmmilâid

Šonĥâdâĥnubástus negatiivliiĥ vaiguttâsah algâaalmugáid, sii kulttuuráid já sajadâĥn lâá tubdâstum Paariis šonĥâdâĥsopâmušâst seĥe almugijkoskâsij olmoošvuoiĥđvuodâorgaanij miäradâsâin já avžuuttâsâin (Boyle 2018; Human Rights Committee, 3624/2019, Office of the High Commissioner for Human Rights 2015). Algâaalmugij tááĥust šonĥâdâĥnubástus vuoiĥđlâšvuotân já šonĥâdâĥnubástusân vuáhádumân vaigutteĥ kolonialism äربي, algâaalmugkulttuurij šoddâm uhke vuálá, luánduláppu seĥe siärvusij eellimpirrâsij uccom. Algâaalmugij tááĥust šonĥâdâĥnubástus negatiivlijĥ vaiguttâsâi já taid laĥtojeijee vuáhádumetooimâi juáhâsem

lii kuávdásláš vuoigâlášvuodâkoččamuš. Algâalmugij gloobaal uási šaddovisteluoštuin lii ucce, mutâ šonjâdâhnuvástus áštá gloobaal täásist algâalmugij kulttuur jotkuuvâšvuodâ já puátteevuodâ (United Nations 2023).

Taan lasseen šonjâdâhnuvástus coggâm- já vuáhádumetooimah, tegu ruanáá energian sirdum, pyehtih tovâttid algâalmugij ärbivuáválij aassâm- já navdášemkuávlui káržum já kištottálee eennâmkevttim lasanem sehe kumulatiivlijd ohtsâšvaiguttásâid oovtâst eres eennâmkevttimhamijguin, tegu vyevedituáloin já turismáin. Suogârdálmân puátih talle vuáhádume já vuoigâlášvuodâ räájih – mon ennuv puáhtá vuáháduđ ovdil ko kulttuur já ton eromâšvuotâ lappuv. Taam koččamuš láá suogârdállâm sámmilij uásild SAAMI-tutkâmhaavâst (Näkkäljärvi ji. 2020).

Sámmiliih láá eromâš hávâduvááh šonjâdâhnuvástus negatiivláid vaiguttásâid. Hávâduvášvuotâ lii eereeb iärrás sámkulttuur uhkevuálásii sajaduv, aalmug uccevuodâ sehe kulttuur já ärbivuáválij iäláttásâi luánduçonâlášvuodâ puáđus (Jaakkola ji. 2018). Šonjâdâhnuvástus lii tutkâmpuátusij miel vaiguttâm merhâšitteht sámmilij päikkikuávlui luándun sehe šonjâtiilijd já táágubeht sámkulttuurân, kielân já iäláttásâid. Pirâstiilij nubástuudijn iäláttásah, luándukevttim já meiddei kielâ kalgeh vuáháduđ nubástussâid. Šonjâdâhnuvástusân vuáhádum lii uásild kulttuurláš nubástusprooses, mast kulttuur vuáháduvá eellimpirrásist tábáhtuvvee nubástussâid. Vijdásub kejástâh šonjâdâhnuvástus aaicádmist já šonjâdâhnuvástus vaiguttásâin sámkulttuurân já sámmilij puátteevuotân lii tohhum SAAMI-haavâst. (Näkkäljärvi ji. 2022). Tutkâmuštiátu šonjâdâhnuvástus vaiguttásâin sámkulttuurân sehe sámmilij päikkikuávlui tiilijd já luándun lassaun ubâ ääigi, mutâ háástus lii uázžud tutkâmpuátusij tiätuvuádu šonjâdâhpolitiik já konkreetlij šonjâdâhtoimâi uássin. Šonjâdâhpolitiikân lahtojeh jieškote-uvlágán siärvádâhliih intresseh, já hástusin lii kavnađ čuávdusijd tiilijd, main toh šaddeh ruossâlâs tutkâmpuátusijguin já algâalmugvuoigâdvuodâiguin. Taat kiedâvuššoo tärhibeht lovvoost 3.

Suomâ sámmilij tiervâsvuodâst ij lah lemin ääigitásásâš já luávdee empiirláš tutkâmuštiátu (vrd. Jaakkola ji. 2018). Lii aggâ nabdeđ, ete šonjâdâhnuvástus njuolgâ tiervâsvuotâvaiguttásah, šonjâ robdáalmonij já eromâšávt paahâi lasanem, láá sámmilijn siämmáásullâsiih ko válduaalmugist, veikâ vaiguttásah iä lah tutkum sámmilijn (Jaakkola ji. 2018). Robdâliegâsvuodâtileh lasetteh puácuvuodâ meerhâid já jamâlášvuodâ eromâšávt vuorâsijn, párnáin já kroonisijd váimu- já kepispuácuvuodâid pyeccee ulmuin. Jis šonjâdâhnuvástus coggâm ij luhostuu, taah tiervâsvuotâvaiguttásah lasaneh čyeti-ive loopâkeččin. Háittuvaiguttásâid puáhtá kepidid rahttátmáin pírrâs já šonjâtiilij nubástusân. Taažâ já Ruotâ sámkuváluin tohhum tutkâmušâi miel šonjâdâhnuvástus toovvât epinjuolgâ tiervâsvuotâvaiguttásâid sámmiláid lasseetmáin puácuvuodâi riskâtaheid. Ärbivuáválij iäláttásâi sajaduv já kannattem hiäjunem toovvât negatiivlijd mielâtiervâsvuodâvaiguttásâid (Furberg 2016; Kaiser ji. 2015; Stoor ji. 2015; Willox ji. 2015). Eellimvyevi nubástus, sirdum meddâl ärbivuáválijn sámi-iäláttásâin já säämi purrámušváálijust lasetteh eellimtisipučuvuodâi riiskâid (Jaakkola ji. 2018). Tutkâmušâi miel šonjâtiilij nubástusah láá lasettâm pärttiriskâid ärbivuáválijn iäláttásâin eromâšávt muottiis ääigi já algâčoovčâ ääigi (Näkkäljärvi ji. 2020).

Vuoigâláš šonjádâhpolitiik kalga huámášid já coggâđ meiddei negatiivlijd tiervâsvuođâ- já pyereestvaijemvaiguttâsâid, ko pyereestvaijem lahtoo vuáđuvuoigâdvuođái olášumán.

Šonjádâhnuvástus já ärbivuávâlij iäláttâsâi šoddâm váddâsubbon pyehtih lasettiđ sâmmilij meddâlvarrim päikkikuávlust, mast láá vijdes vaiguttâsah sâmmilij sajadâhân já šonjádâhnuvástusân vuáhádumán. Sâmmilij vuoigâdvuođah, tegu vuoigâdvuođâ sâmikielâid palvâlussâid sehe Sâmitige já nuorttâlij sijdáčuákkim toimâmmáđulášvuođah, láá kuávlulávt räijejum sâmmilij päikkikuávlun já nuorttâlij sijdáčuákkim uásild nuorttâláškuávlun. Lii tehâláš huámášid kumulatiivlijd vaiguttâsâid sehe historjâlii äärbi šonjádâhpolitiik vuoigâlášvuođâvaiguttâsâid suogârdâldijn.

Tiätuloová 1. Šonjádâhnuvástus já šonjádâhpolitiik vaiguttâsah sâmikulttuurân: vuolgâsajeh já vaiguttâsâi täasih.

- 1) Vuolgâsajehen historjâláš äربي. Sâmikulttuur já -kielah láá uhkevuálâsâih staatâi assimilaatio- já siärvádâhlij nuvástusprosesij keežild, já sâmikulttuur máđulášvuođah vuáháduđ kilelis vuovvijn láá aštum.
- 2) Arktâsâš kuávlun lieggân jotelubboht ko eres maailm kuávlun. Sâmmilij iäláttâsah já kulttuur láá šoddâm arktâsâijn tiilijn. Šonjádâhnuvástusân vuáhádume puáhtá uáiniđ sâmmilâid kulttuuriláš nuvástusprosesin.
- 3) Šonjádâhnuvástus coggâmân já vuáhádumán viggee monáttâlmij negatiivliih vaiguttâsah: pieggâvyeimihuksim, uđđâ ruukih sehe pirâsresursij sirdem meddâl sâmisiärvus kiävtust vaigutteh njuolgist, epinjuolgâ tai koskâlávt sâmikulttuur eellimtiilijd já vuáhádummáđulášvuođâid.
- 4) Riävtâláš sajadâh já resurseh. Sâmisiärvusij máđulášvuođah uásálistiđ šonjádâhpolitiikân já toohâđ jieijâs, vaiguttejee sâmikulttuurân vuáđuduvvee šonjádâhpolitiik já kulttuurlijd vuovijd vuáháduđ šonjádâhnuvástusân.

3. SOSIOKULTTUURLÁŠ VUOIGÂLÁŠVUOTÂ

Vuoigâlášvuođâ tuávádâhân lii mangâmerhâšejee, koskâvuođâláš já kontekstuaalláš, ko sierâ juávhoi vuoigâlášvuođâ puáhtá merhâšid eres aášijd já tom puáhtá tarkkuđ sierâ keččâmkuávlun. Šonjádâhpolitiik vuoigâlášvuođâ ooláádmudoh já vuáđu- já olmoošvuoigâdvuođâooláádmudoh láá oovdânpuohtum târhibeht Šonjádâhpolitiik vuoigâlášvuođâ -haavâ loppâraportist (Kivimaa ji. 2023).

Suomâ aalmuglii täasih vuoigâlášvuođâ ärvuštâlloo vuáđulaavâ (731/1999) vuáđu- já olmoošvuoigâdvuođânujogâdusâi vuáđu, moid kulá sâmmilij vuoigâdvuođâ jieijâs kulttuurân (17 §), ovdâsvástádâs pirrâsist (20 §), almoli vääldi vuáđuvuoigâdvuođâi turvimkenigâsvuođâ (22 §) sehe vuoigâdvuođâ sosiaaltoorvon, áigápuátun, olgoštmettumvuotân já omádâhân (6–19 §) sehe sâmmilij vuoigâdvuođâ kulttuurjiešhaaldâsmân (121 §). Lasseen sâmmilij uásálistemvuoigâdvuođah asâttuvvojeh sâmitiggelavvâin sehe eromâšlavâiguin. Taiguin haldâšeh vuoigâlášvuođâ Suomâst, já eromâšávt majemui

aagij vuoigâlášvuodâsavâstâlmân láá pajanâm meiddei gloobaal já suhâpuolvâst nuubán sirdâšuvvee ovdâsvástádâs oles eennâmpáálu já olmooškode puátteevuodâst luánduláápu já šonjâdâhnuvástus kuávduo. Taah fáádáh kiedâvuššojeh târhibeht tavlustuvâst 2.

Algâaalmugeh feerejeh šonjâdâhtooimâi já šonjâdâhpolitiik čuávumuššân maanġâid sosiokulttuurlijd vuoigâlášvuodâvaiguttâsâid. Taid kuleh vijdes siärvádâhliih já kulttuurliih vaiguttâsah tegu pirrâsân, purrâmušpyevtitmân, huksiimân, ekonomian sehe energiapyevtitmân já -kevttimân čyeccee vaiguttâsah sehe sierâlágán vuoigâlášvuodâ äddejume. Šonjâdâhpolitiik vuoigâlášvuotân lahtojeh tehálávt koččâmušah nuáđi já hiäđui jyehimist, adai moh uásipeelijd kyeddih stuárráámuu nuáđi šonjâdâhtooimâin, mondiet já maht nuáđi puáhtá coggâđ já tassid. Nuáđijyehimkoččâmušah puátih koččâmušân eromâšávt infrastruktuurhaavâid suogârdâldijn, moh tuárjuh šonjâdâhnuvástus coggâm já fossiillijn puáldâmušâin luoppâm.

Šonjâdâhpolitiik sosiokulttuurlii vuoigâlášvuodâst láá maanġâ sierâ tääsi ain páihálie tääsist gloobaal táásán. Páihálâš tääsi čuujoot siärvus eellimpirrâsân, kuávlulâš tääsi eennâmkoodán tai ovdâmerkkân sâmmilij päikkikuávlun, aalmuglâš Suomân, paijeelaalmuglâš tave-enâmáid, EU:ân, arktâsâš já Barents kuávlun, já gloobaal čuujoot oles eennâmpáálu táásán já OA miäradâssâid. Ohtâ tääsi puávtáččij leđe aalmugijkoskâsâš sâmikuávlun, moos kuleh Suomâ, Taažâ já Ruotâ taveuásih sehe Kuáládâhjaargâ kuávlun Ruošâst, mutâ taan tääsist iä tääl toovâ šonjâdâhpoolittijd miäradâssâid. Tile puáhtá muttuđ, jis kuhháa valmâštállum tave-eennâmlâš sâmisopâmuš ratifisistoo. Tave-eennâmlii sâmisopâmuš mittomeerrin lii harmonisistid sâmmiláid kyeskee lahâasâtem. Sierâ taasijn sosiokulttuurilâš vuoigâlášvuotâ târkoo sierâ vuovvijn, gloobaal tääsist huolâttuvoo oles eennâmpáálu puátteevuodâst, ko vist aalmuglii tääsist viekkejuvoo gloobaal ovdâsvástádâs já suhâpuolvâst nuubán sirdâšume koskâvuotâ aalmuglâid hiäđoid.

Sâmitiggeest, nuorttâlij sijdâčuákkimist já sâmmilii šonjâdâhrâđdist lii kuávdâšlâš rooli sâmikulttuur miäldásij šonjâdâhtooimâi miäruštâlmist. Sâmikulttuur miäldásij já kilelis šonjâdâhtooimâi miäruštâlmist lii tehálâš turvid sosiokulttuurlii vuoigâlášvuodâ vuáđu- já olmoošvuoigâdvuodâkenigâsvuodâi olâšuttem lasseen.

Sâmikulttuur tááhust sosiokulttuurlii vuoigâlášvuodâ olâšume Suomâst šonjâdâhtooimâin puáhtá miäruštállâđ hamâšud ei. čuávvo uásitahhein:

- sâmmilii kulttuurhäämi já eellimvyevi vuáhádum já siäilum,
- ärbivuávlâi tiäđu, luándukoskâvuodâ já sâmikielâ siäilum turvim,
- šonjâdâhnuvástus vaiguttâsâi coggâm sâmmilij päikkikuávlust já jo tábáhtum hááitui coggâm,
- sâmikulttuur miäldásij šonjâdâhtooimâi resursistem já olâšuttem,
- jo tábáhtum kulttuurlij, kielâlij, pirrâslij já eennâmkevttimân lahtojee nuvástusâi huámášem šonjâdâhtooimâin adai kumulatiivlij vaiguttâsâi tubdâm šonjâdâhtooimâin, nuáđijyehimist já puárattâsâin,

-
- sámi kulttuur táárbui tubdám já olášuttem šonjádáhtooimáin sehe vaiguttejee uásálášvuotá sámmiláid kyeskee šonjádáhtooimái valmáštálmán, vaiguttásái árvuštálmán já čuávumán,
 - tutkum tiätun já árbivuáváláš tiätun vuáduuvvee miárádástoohám šonjádáhpooliitlijn miárádásáin.

Váldikulttuur já lahâasáttejee keččámkuávlust vuoigâlâžžân feerejum laahâ puáhtá tuotâvuodást továttid feerejum ráhtuslii olgoštem. Sámmiliih láá annaam ovdâmerkkân árbivuáváliid sámi-iäláttásáid stivrejejee laaváid olgošteijen, ko tain iä maainâš iäge turvii sámmilij vuoigâdavuodâ jieijâs kulttuurân (kei. Näkkäljärvi ji. 2020). Ko lahâasátem ij huámmáš sámi kulttuur, vaarrân lii, ete lahâasátem já tom olášuttee haaldátiij miárádásah oovtnálasitteh iäláttásáid iäge kulttuurliih ooláádmudoh huámmášuu.

4. ŠONJÁDÁHPOLITIIK JÁ SÁMIKULTTUUR

Šonjádáhlaavâ ohtân mittomeerrin lii visásmittid šonjádáhtooimái vuoigâlášvuodâ sehe turvid pelestis sámmilij hinnáid paijeentooláđ já ovdedid jieijâs kielâ já kulttuur (Šonjádáhlaahâ 432/2022 2 §). Taat meerhâš tom, ete sámmilij uásálistemvuoigâdavuotâ šonjádáhpoltiikân torvejuvoo já šonjádáhtooimái vuoigâlášvuotâ árvuštáloo sámi kulttuur keččámkuávlust. Šonjádáhlaahâ lii puáhtám sámmilij tááhust kyehti merhâšittee vuoigâlášvuodâ lasettejee ooláádmudo, ko šonjádáhtooimái monáttállámvuovij vuoigâlášvuotâ ovdán, já laahâ lasseet sámmilij uásálistemmáđulášvuodáid šonjádáhtooimáid sehe sámitige uásálistemvuoigâdavuodái já vuáduum sámmilii šonjádáhráádi vuáduid. Šonjádáhrááđán váljejuvvojeh tiedásiärvus ovdástejeeh sehe sámmilii árbivuáválii tiáđu haldástejeeh (Šonjádáhlaahâ 432/2022 21 §). Šonjádáhráádi tehálmus pargo lii pyevtittid tiätuvuáđu šonjádáhpoltiik toorján sehe árvuštálláđ šonjádáhtooimái vaiguttásáid sámi kulttuurân. Sámmiláš šonjádáhráádi lii uáli áinoošlajásáš orgaan, ko ton pargoost ovtástuvváv sámmiláš árbivuáváláš tiätu sehe akateemláš tiätu, já tast láá máđulášvuodah toimáđ gloobaal pälgisčáitten Paris šonjádáhsopâmuš já almugijkoskásij algáalmugáid kyeskee olmoošvuoigâdavuodâkenigâsvuodái oovdedmân šonjádáhtooimáin.

Ive 2023 tooimâs algáttejee sámmiláš šonjádáhráádi puáhtá pyehtid mávsulii tiáđu já toimáivtuttásáid šonjádáhpoltiik oovdedmân já láäččid hinnáid toos, ete šonjádáhtooimah láá vuoigáliih, jis ton paargon adeluvvojeh tuárvi resurseh já máđulášvuodah toimáđ. Sámmilii šonjádáhráádi pargoid kuleh asáttâs miel meiddei šonjádáhtooimái vuoigâlášvuodâkoččamušái árvuštállám sámi kulttuur keččámkuávlust (435/2023 1 § mom. 4), mii máđulist tubdâstejee vuoigâlášvuodâ huámášem ain viđásabboht šonjádáhtooimáin. Šonjádáhlaavâ uđâsmittem pyehtim vaiguttásah vuávámvuáhádáhân já vuoigâlášvuotân láá kiedávuššum viđásabboht Šonjádáhpoltiik vuoigâlášvuotâ -haavâ loppâraportist (Kivimaa ji. 2023).

Šonjádáhlaahâ (432/2022) aasát mittomeerij Suomâ šonjádáhpoltiik vuáváámân já čuávumân (1 §). Konkreetliih tooimah šonjádáhlaavâ olášutmân asáttuvvojeh sierânâslaváiguin, šonjádáhlaavâ miäldásijn ohjelmijguin já vuávámijguin sehe budjetarválusmonáttálmáin. Šonjádáhlaavâ mittomeerij olášume váátá merhâšittee tooimáid Suomâ siärváduv sierâ sektorijn. Kuávdášlij šonjádáhmittomeerij já -tooimái juksâm já

vaiguttásah láá árvuštállum tavlustuvást 1, mast láá tárkkokjum olášuttem máhđuliih vuoigâlášvuodâvaiguttásah sámmiláid sehe identifisistum ovdedemtáárbuh šonjádâhtooimâi vuoigâlášvuodâ ovdedmân já šonjádâhnuvástusân vuáhádumán. Vaiguttásah láá šlajättállum njuolgâ, epinjuolgâ já koskâláš vaiguttássân. Šonjádâhpolitiik mittomeerij olášum vaiguttásâid lii teháláš suogárdállâđ jo muuneeld, vâi jo valmâštállammuddoost puáhtá tubdâđ máhđulijđ vuoigâlášvuodâvaiguttásâid já huámásiđ sierâ vuáđu- já olmoošvuoigâdvuodâkeččâmkuávluid olesvâldálvat. Šonjádâhtooimâi vuáváámist sierâ vuáđu- já olmoošvuoigâdvuodâid puáhtá ferttiđ árvuštállâđ já pieijâđ koskâvuotân nubijdiskuin (kei. loho 5). Siämmáá tooimâst pyehtih leđe sehe positiivliih já negatiivliih vaiguttásah, já nube tááhust tooimâi vaiguttás puáhtá leđe negatiivláš uánihis äigikooskâst, mutâ ovdâmerkân teknologia ovdánem mielđ vaiguttásah pyehtih muttuđ kuhes äigikooskâst positiivlâžžân. Vaiguttásâid lii teháláš tubdâđ, vâi taid puáhtá rahttâttâđ resursistmáin já sirdummudo čuávdušijguin sehe huámásiđ sierâlágán kuávlulijđ tiilijđ.

Sámmilij päikkikuávlust jotolâhvuáhádâh vuáđuduvá vyeligis aalmugmere, kuhes maadhij, ärbivuávalij iälättásâi já piäđgui aassâm tiet tääl nanosávt priivaat autovyeijimân. Tegu tavlustâh 1 čáittá, ete keeppidmáin jotoluv šaddovisteluoštuid puáhtá coggâđ šonjádâhnuvástus negatiivlijđ vaiguttásâid sámi-kulttuurân, mutâ päikkikuávlun luoštui kepidem váátá jotoluv šleđgâlâžžân toohâm, meccifiävruu puáldámušâi pirâsustevlášvuodâ ovdánem sehe uđđâlágán fievridemvuáháduvâid tuárispele kyláin kioldákuávdái palvâlussáid.

Statâräädi (2022) raportist aalmuglii vuáhádumvuáváámist ihán 2030 iävtutteh čielgâdemnáál sámmilii šonjádâhnuvástus vuáhádumohjelm ráhtim. Vuáváámist ličij teháláš pyehtid ovdân šonjádâhnuvástus jo aiccum já munedum vaiguttásâid sámi-kulttuurân, sámi-iälättássáid, sámmilij päikkikuávlun sehe sámsiärvusân já árvuštállâđ šonjádâhvuogâlášvuodâ olášume sámmilij tááhust sehe toohâđ iävtuttásâid čuávumist já tutkámtáárbuin. Vâi vuávám puávtáččij leđe vaiguttejee, tot kolgáččij vuáđuduđ tutkum tiätun sehe iävtuttiđ konkretlijđ tooimâid sámi-kulttuur vuáhádum tuárjumân. Vuáhádumvuávám ráhtim puávtáččij leđe luándulávt sámmilii šonjádâhräädi pargo. Vuáhádumvuávám ráhtim váátá resursijđ sehe tiätuvuáđu peividem, ko vijđásumos čielgâdâs šonjádâhnuvástus vaiguttásâin Suomâ sámi-kulttuurân lii kuoskâm äigádâhân 1960–2019 (Näkkäläjärvij je. 2020).

Tavlustâh 1. Šonġadâhpolitiik kuâvdâšlih mittereh, vaiguttâsah jâ ovdedemtâárbuh sâmikulttuur jâ vuoigâlâšvuodâ keččâmkuâvlust.

		Olâšuttem máhđulih vaiguttâsah sâmikulttuurân			Ovdedemtâárbuh vuoigâlâšvuodâ oovdedmân sâmmilij tááhust
		Njuolgâ vaiguttâsah	Epinjuolgâ vaiguttâsah	Koskâlih vaiguttâsah	
Almoliuh vaiguttâsah	Ulmuu toimâm tovâtteijee šaddovisteluoštui kepidem	Njuolgâ positiivlâš vaiguttâs cagga šonġadâhnuvástus negatiivlijd vaiguttâsâid.	Kištottellee eennâmkevttim lasanem máhđulii pieggâvyeimihuksim miel. Šleđġâlistum vaattâm ruukimineraalij uuccâm jâ máhđulij ruukij vuáđudem.	Koloi stuárrum, investimentâárbuh, ärbivuávâlij iälâttâsâi hárjuttem šoddâm váddâsubbon.	Piäivâšenergia ávhástállâm ovdedem västidiđ sâmmilij päikkikuâvlust tiilijd.
	Jotoluv šaddovistekaa-suluoštui kepidem	Njuolgâ positiivlâš vaiguttâs, cagga šonġadâhnuvástus negatiivlijd vaiguttâsâid.	Jotteem šoddâm váddâsubbon.	Ärbivuávâlij iälâttâsâi hárjuttem tivrom jâ váddâsubbon šoddâm.	Tárbu ovdediđ pirâsustevlii teknologia/puáldámuš, mon puáhtá kevttiđ meccitiilijn jâ mii kiárdá šoonġâ mulsâšuddâm sehe sâmmilij päikkikuâvlun heivejeijee juávkkujotoluv.
	Šonġadâhriiskâi haldâšem	Njuolgâ positiivlâš vaiguttâs. Sâmikulttuurân jâ eellimpirrâsân čyeccee			

		šonjádâhriiskâi tubdâm já haldâšem kaavaamist sehe suojâlemkuávlui tipšom já kevttim vuáváámist.			
	Šonjádâhkilleel- vuodâ ovdedem	Kaavam já suojâlemkuávlui tipšom já kevttim vuávám ovdánem.	Madhâšem já tuurimpalvâlusâi ovdedem šonjádâhkilelin puáhtá kepidiđ kištottállâm ärbivuávâlijn iälättâsâiguin.		Sämmilij ärbivuávâlij iälättâsâi šonjádâhkilleelvuodâ ubâlâšárvuštállâm toohâm.
Vuávám- já čuávumvuáhádâh	Kuhes já koskâkuhes äigikooskâ šonjádâhvuávám	Positiivlâš vaiguttâs já máhđulâšvuotâ pyerediđ tiätuvuáđu sämmilii šonjádâhräädî já sämmilâšinstituutioi uásálâšvuodâin já lääččiđ tooimâid sämikulttuur turviimân.	Máhđulistiš šonjádâhtooimâi ruttâdem ovdedem já sämikulttuur huámášem ruttâdmist.	Almolâš tiäđulâšvuotâ šonjádâhnuvástusâst já ton ohtâvuodâst sämmilij vuoigâdvođâid lassaán.	Sämitige já nuorttâlij sijdáčuákkim ohtâsâš/jiejjâs šonjádâhvuávám já ulmeasâtem.
	Eennâmkevttim- sektor šonjádâhvuávám		Kaavam stivrim huámášiđ šonjádâhnuvástus vuoigâlâšvuodâvaiguttâsâid.	Sierâ eennâmkevttimsektorij já šonjádâhnuvástus ohtsâšvaiguttâsâi tubdâm sämikulttuurân	Kaavam já sämmilij päikkikuávlui vyevdilume já miestâlumevaiguttâsâi negatiivlij vaiguttâsâi estim/coggâm/kompensistäm sämikulttuurân já

Uásálašvuo					puásuituálun.
	Aalmugláš šonjádâh-nubástusân vuáhádumvuávám	Positiivláš vaiguttâs, máhđulist sámmilij vuáhádume tuárjoo tooimâi ovdedem.			Sámmilii šonjádâh-nubástus vuáhádumvuávám ráhtim sámmilii šonjádâhrááđist.
	Šonjádâhpolitiik vuávámij olášume čuávum já šonjádâhihe-muštâlus	Positiivláš vaiguttâs, olášume čuávum máhđulist šonjádâhpolitiik vaiguttâsâi čuávum sámmilij eellimpirrâsân.			Mittárij ovdedem šonjádâhpolitiik sámmilijvaiguttâsâi čuávumân. Sámmilášinstituutioi jieijâs šonjádâhtoimâi já šonjádâhluoštui čuávum jieijâs ihemuštâlusâstis.
Sámitige já nuorttâlij sijdâčuákkim uásálistem-máhđulášvuodah šonjádâhtoimâid	Sámmilij vaiguttemmáhđulášvuodah šonjádâhpolitiikân puárâneh.	Olášut Suomâ almugijkoskâsijd kenigâsvuodâid. Váátá sámmilášinstituutioin šonjádâhpolitiik	Lasseet vuáruvaiguttâs já tiäđu virgeomâhái já sámmilij kooskân.		

udđâ šonđâdâhlaavâ vuáđuld		äššitubdâmuš.		
Sämmilâš šonđâdâhräädi	Sämmilij vaiguttemmáhđulâš- vuodah šonđâdâhpolitiikân puáraneh já šonđâdâhpolitiik tiätuvuáđu puárrán. Olášut Paariis šonđâdâhsopâmuš.	Aalmugijkoskâsâš ovdâmerkkâ algâaalmugij uásálâšvuodâst šonđâdâhpolitiikist.	Tiedâsiärvus já ärbivuáválii tiäđu haldâšeije ohtsâšpargo ovdânem.	Toimâmist kalgeh leđe tuárvi resurseh já tievâs hiänggáámettumvuotâ, vâi pargo puáhtá luhostuđ.

5. KUÁVDÁŠLIH ŠONĀDÂHTOIMÂI VUOIGÂLÂŠVUOĀTÁBÁHTUSAH SÁMMILIJ TÁÁHUST

ŠonĀdâhvuogâlâšvuotâ lii uáli maŋġooláádlâš já -tááság tuávádâh, já sâmikulttuur tááhust suogârdâlmân puátá tot, maht sierâ vuoigâlâšvuoĀâddejumeŋ árvuštâllojeh sâmikulttuur koskâvuoĀst. Toos lahtoo meiddei gloobaal vuoigâlâšvuotâ, adai oles eennâmpáálu puátteevuotâ nubástuvvee šonĀduvâst, sehe suhâpuolvâst nuubán sirdâšume, puáttee suhâpuolvâi vuoigâdвуotâ elimân, pirrâsân já kulttuurân, sehe hiäđui já nuáđi vuoigâlâš jyehim (Newell ji. 2021). Aalmugkuudij gloobaal ovdâsvástádâs, nuáđijyehim já resurseh koskâvuoĀst aalmuglâš hiätun suogârdâllojeh staatâi já kuávlui tääsist EU-tääsi šonĀdâhtoomâin. Siärvuslii tääsist suogârdâlmân puátá gloobaal já aalmuglii hiäđu koskâvuotâ páihâlâš kulttuurlâš já iälättâslâš tárboid, sierâ vuoigâlâšvuoĀâddejuumij teivâdem já nuáđijyehim.

ŠonĀdâhtoomâin pyehtih leđe meiddei raajijd rasteldittee vaiguttâsah sâmmiláid ovdâmerkkân tiilijn, main vuávâjeh pieggâvyeimihuksim rájikuávlun tâi sullâsijd ruánáá energia haavâid. Nuuvt kočodum Espoo sopâmuš raajijd rasteldittee pirâsvaiguttâsâi árvuštâlmist váátá, ete ránnjâstaatah kalgeh pyehtid uásálistid kaavam- já huksimhaavâi pirâsvaiguttâsâi árvuštâlmân (YVA) sehe vuávâmij já ohjelmij pirâsvaiguttâsâi árvuštâlmân (SOVA), jis haavâ vaiguttâsah oleh tai staatâi kuávlun (Espoo sopâmuš 67/1997). Taan ohtâvuoĀst kalga meiddei čielgâdid máhđulijd vaiguttâsâid sâmikulttuurân sehe kuullâđ ton staatâ sâmisiärvus. Suomâst sâmisiärvus já sâmmilijd uásipeelijd kullii, ko Taažâ Lebesby já Tiänu kieldáid vuávâjii Davvi-pieggâvyeimiruustig, mast liččii lamaš vaiguttâsah Učjuuvâ kuávlun. Suomâ peln haavâ olâšume vaađâi vyeimilinjá ráhtim. Haahâ lii lamaš joođoost ive 2017 ráäjist já ucâmušah udâsmittojii ive 2022. Lope pieggâvyeimiruustig já vyeimilinjá ráhtimân ij lah vala miedettum. Sâmmilij Taažâ já Suomâ peln láá vuástálistám haavâ negatiivlijd enâdâh- já puásuituáluvaiguttâsâi tiet. Hahâtuáimeeh láá annaam haavâ velttidmettumin šonĀdâhnuvástus negatiivlij vaiguttâsâi coggâmân (Pirâsministeriö 2017, NVE 2023).

Sâmmilij päikkikuávlust sirdum ruánáá energian já nuáđijyehim láá uáli äigikyevdileh. Taažâ alemus riehti adelij miärádâsâid ive 2021 puásuisâmmilâšsiärvusij toohâm vaiduid Fosen Vind pieggâvyeimiruustig huksimist Ruándim kuávlui máddááosijn. Rustigist láá suullân 150 pieggâmillod. Alemus riehti meridij, ete pieggâvyeimihuksim rikoi sâmmilij kulttuurlijd vuoigâdвуoĀid, eromâšávt puásuituáluvuogâdвуoĀid, moh láá tähidum siivii- já pooliitláid vuoigâdвуoĀid kyeskee almossovâmušâst. Finnodâh tyemmejui suullân miljovnepele euro vaahġsajanmááksun. Alemuu rievti miärádâs ij lah olâšuttum. Sâmmilij láá ornim oovtâst pirâs- já olmoošvuogâdвуoĀornijdumijguin mielâčáittusijd Oslost já miätá Taažâ kuovâ-njuhčâmáánust 2023 huáputtid alemuu rievti miärádâs olâšuttem. Fosen Vind já Taažâ staatâ iä lah mietimielâliih piedgid puoh teikâ ubâ uásigin pieggâvyeimiohtâduvâin, puásuituálleehkis väätiŋ aainâs-uv uási piedgimnâál (Fjellheim 2022).

Sâmitigge, Taažâ staatâ já vaiduu toohâm puásuituálleeh láá ráđádállâm vuovijn olâšuttid miärádâs, mutâ čuávduš ij lah kavnum. Pieggâvyeimi lii ruánáá sirdum uási, mutâ Taažâ alemuu rievti mielid pieggâvyeimihuksim ij uázui luávkkâđ sâmmilij vuáđu- já olmoošvuogâdвуoĀid. Sullâsiih

šonjádáhrihtijotemeh pyehtih šoddáđ táválubbon, jis aalmugliih monáttálmeh, vaiguttásárvuštálmeh já sosiokulttuuriláš vuoigálášvuotá iä torvejoo haaváin aalgá ráájist. Fosen Vind tábáhtus čáittá, ete šonjádáhtooimáin kalga árvuštálláđ almugijkoskásij olmoošvuoigádvuočasopámušái kenigásvuođáid, veiká sopámušah jiejah iä kiedávuškin šonjádáhnuvástus. Suomá sámmilij päikkikuávlust láá kulmá pieggáveimiohtáduv lánuduv Kietáruottásist. Vuáváameh uđđá pieggáveimiohtáduvváid iä lah táäl, mutá potentiaallijd pieggáveimikuávluid čielgádeh eidu táäl sámmilij päikkikuávlust kieldáin. Meccihaldáttás luánduriggodáhvuváám miel pieggáveimihaaváid iä aalgát äigipaajeest 2022–2027 sámmilij päikkikuávlust (Meccihaldáttás 2022).

Almugijkoskásii olmoošvuoigádvuođávuáválášvuođást šonjádáhnuvástus láá kiedávušškuáttám vijđáht meiddei olmoošvuoigádvuođákoččámuššán. OA olmoošvuoigádvuođákomitea meridij ive 2022 siivil- já pooliitláš vuoigádvuođáid kyeskee almossopámuš olášutmán kyeskee ohtágásvaidust, ete Australia ij lah áppádám suojáid Torres čuálmi suollui algáaalmugsiárvus šonjádáhnuvástus háitulijn vaiguttásáin. Tánávt Australia lii rikkom siivil- já pooliitláš vuoigádvuođáid kyeskee almugijkoskásii almossopámuš já algáaalmugsiárvus vuoigádvuođá navdášid kulttuurstis “mieláváldálii siáhánemttáá” sii priivaatelimán, perrui já pááikán (almossopámuš 17 já 26 artikkál). Staata kenigittui sajanmáksid váideid sii feerim hááitu, mutá sajanmáksim táási ij miáruštállum. Sajanmáksim já máhđuláš puáráttás päacciv Australia staata ovdásvástádássán, jis tot áigu čuávnuđ komitea miáradás. Komitea meridij, ete almossopámuš vuáđuld tarbášuvvojeh já jotelis aalmugliih já almugijkoskásiih toomah šonjádáhnuvástus vaiguttásái lááivudmán, ko mudoi tot puáhtá luávkkáđ vuoigádvuođá elimán (Human Rights Committee 2022). Miáradás tikkád uđđá kiáinu uđđá šonjádáhrihtijotemáid já riehtiprosesáid maailmvijđosávt.

Tiätuloová 2. OA olmoošvuoigádvuođákomitea Torresčuálmi suollui algáaalmugsiárvus toohám vaiduu miáradás vaiguttásái árvuštállám algáaalmugij vuoigádvuođái keččámkuávlust.

Miáradásást puáhtá tulkkuđ leđe kulmá válduviestá šonjádáhvuogálášvuođá olášumán:

1. Algáaalmugij lii vuoigádvuođá suojálmán šonjádáhnuvástus vuástá, já táálááh olmoošvuoigádvuođániävuh fáálih riehtiseje šonjádáhnuvástus negatiivlijd vaiguttásáid vuástá.
2. Staatah, moh iä suojál lahákevttimvándásis kullee ulmuid šonjádáhnuvástus háitulijn vaiguttásáin, pyehtih luávkkáđ sii olmoošvuoigádvuođáid almugijkoskásii rievti vuáđuld.
3. Algáaalmugij ovtáskás ulmuuh já siárvuseh pyehtih vaattáđ vijđásubboht olmooš- já kulttuurvuoigádvuođáid olášume šonjádáhnuvástus vuáhádum- já coggámpargoost aalmuglávst sehe almugijkoskásávt já algáttid riehtitábáhtusáid aalmuglávst já tooháđ olmoošvuoigádvuođávuáiduid.

OA olmoošvuoigâdвуođâkomitea miärädâs tuájoo uásild kriterijd, moiguin puáhtá árvuštállâđ šonġâdâhpolitiik vaiguttâsâid sâmikulttuurân já almugjikkâsij olmoošvuoigâdвуotâsopâmušâi kenigâsvuođâi olâšuttem meiddei Suomâst.

Suomâst iä lah lamaš riehtitâbâhtusah šonġâdâhnuvástus, algâalmugvuoigâdвуođâi já šonġâdâhnuvástusân vuáhádume pirrá. Suomâst pirâsvuáđuvuoigâdвуođâi árvudem koskâvuođâst sâmmilij vuáđu- já olmoošvuoigâdвуođâid láá puáttám oovdân eromâšávt Tiänu čácáduv luosâ pivdemkiäldus aasâtmist. Tiänu čácáduv luosâpivdo lii kiäldum ive 2021 rääjist. Kiäldus lii jotkum ihân 2023 já tot árvuštálloo ihâsávt. Tiänu čácáduv kuálâstemkiäldus agâstálloo kyelinaalij turviimáin já luándu maangâmuáđusâšvuođâ turviimáin, moh láá árvuštállum koskâvuođâst sâmmilij vuáđu- já olmoošvuoigâdвуođâid (HE 56/2022). Vuáđulahâvâljukodde lii árvuštállâm, ete Tiänu čácáduv luosâpivdo kiäldus lii vuáđuáavâ miäldâsâš. Tot lii eromâšávt árvuštállâm vuáđuáavâ 20 § koskâvuođâ sâmmilij kulttuurláid vuáđuvuoigâdвуođâid. Vuáđulahâvâljukode miel luosânaalij tile uázžum kilelis táásân oovded sâmikulttuur jotkuuvâšvuođâ (PeVL 91/2022 vp). Sâmitigge ij lah tuárjum luosâ kuálâstemkiäldus já lii vaattâm rajiittâsâi čuosâtem eres ko sâmmilij hárvuttem luosâpiivdon (Sâmitigge 2023). Sâmitige toohâm iävtuttâs já ton vaiguttâsah iä lah čielgâdum haldâttuvâst.

Tiänu čácáduv luosâ kuálâstemkiäldus lii merhâšittee ovdâtâbâhtus, ko sâmmilij vuáđu- já olmoošvuoigâdвуođah räijejuvvojev luosânaalij suojälem vuáđu. Konflikt lahtoo epinjuolgâ meiddei šonġâdâhnuvástusân, ko šonġâdâhnuvástus arvâluvoo vaiguttiđ negatiivlâvt kyelinaalijđ já oorooš lasettâm eereeb iärrâs ruoššâluosâ tietum juuvâst. Alemus riehti lii meiddei linjim, ete sâmmiláid kullee já vuáđuáavâ suoijim kuálâstemvuoigâdвуotâ ij lah rajiimettem, peic meiddei sâmmilij kuálâstemvuoigâdвуođâ puáhtá rajiđ vuáđuáavâ 20 § pirâsvuáđuvuoigâdвуođâ vuáđu kuárġookyelinaalij turvim várâs (KKO:2022:26). Miärädâsâst láá tiäduvâst suhâpuolvâst nuubân sirdâšume keččâmkuávu, adai veikâ rajiittâsah hiäjuvdeh sâmmilij máhđulâšvuođâ paijeentollâđ kuálâstemkulttuur táálâá ääigist, toh turviiččii kuittâg sâmmilii kuálâstemkulttuur siäilum puátteevuođâst. Jis kuálâstemkiäldus juátkoo kuhháá, šadda suogârdâlmân, maht luosâpiivdon lahtojeevâ táidutiävu sirdoo luándulijvâ vuovvijvâ suhâpuolvâst nuubân. Miärädâsâst pirâsvuoigâdвуođah láá árvuštállum merhâšitteen ko sâmmilij vuáđu- já olmoošvuoigâdвуođah, mast pyehtih lede vaiguttâsah meiddei árvudijvâ šonġâdâhtuomâi já -politiik vaiguttâsâid sâmmilij vuáđu- já olmoošvuoigâdвуođâi olâšumân. Pirâsvuáđuvuoigâdвуođâid vuáđuáavâ šonġâdâhtuomâ puávtâččij analoglâvt árvuštállâđ tarbâšlâžžân, veikâ tot luávkkâáččij sâmmilij vuáđu- já olmoošvuoigâdвуođâid. Sierâ vuogâlâšvuođâkoččâmušâi tubdâm já tai árvuštállâm munedem lii tehâlâš šonġâdâhtuomâi vuávâámist, vâi negatiivlijvâ vuáđu- já olmoošvuoigâdвуođâvaiguttâsâid puáhtá minimistiđ.

6. ŠONĴĀDĀHPOLITIIK VUOIGĀLĀŠVUOĀĀ ÁRVUŠTĀLLĀMKOČĀMUŠAH SÄMMILIJ TÁÁHUST

Šonĵadāhpoltiik vuoigālāšvuotā lii šlajättállum juáhu- já tubdāsteijee sehe monättállāmvuovij vuoigālāšvuotān. Šonĵadāhpaaneel šonĵadāhpoltiik vuoigālāšvuotā tarkkuustallee haahā lii ráhtám vuoigālāšvuotā árvuštālmān árvuštállāmkočĀmušāid já taid tuárjoo išeškočĀmušāid. ÁrvuštállāmkočĀmušah láá uáivildum ávhástállāmnāál eromāšávt šonĵadāhpoltiik vuáváámij já ohjelmij ráhtimist sehe šonĵadāhpoltiik olášttem tuárjoo haaldátlijn tooimāin. Sämmlilij tááhust haavást láá vuáijum tubdāsteijee vuoigālāšvuotā sehe monättállāmvuovij vuoigālāšvuotā tarkkuustālmān. Tubdāsteijee vuoigālāšvuotāin čujottuvvoo vuossāmústáá amnāsttemes árvoid já sosiokulttuuriláid kočĀmuššāid. Tubdāsteijee vuoigālāšvuotāin huámášuvvojeh eereeb iárrás sosiokulttuurlih iáruh já ereslágánvuotāst šaddee eromāš táárbuh já hávāduvāšvuotah. Tubdāsteijee vuoigālāšvuotāst huámášuvvojeh táálááh epivuoigālāšvuotah sehe suhāpuolvást nuubán sirdāšuvvee vaiguttāsah. (Kivimaa ji. 2023). Monättállāmvuovij vuoigālāšvuotāst tiáduvvoo Sāmitige já nuortālij sijđāčuákkim sehe sāmmlilij šonĵadāhrāđi olmāáigāsās, vaigutteijee uásálāšvuotā šonĵadāhtoimāmist.

Tavlustuvást 2 láá puohtum oovdān kuávdášliih árvuštállāmkočĀmušah algāaalmug sāmmlilij iáhtun, moh láá oovdānpuohtum Šonĵadāhpoltiik vuoigālāšvuotā -haavást (Kivimaa ji. 2023), já tást tárkkilistum sāmmlilij já sāmikulttuur kečĀmkuávlust. JV (JO) meerhāš juáhuvuoigālāšvuotā, TV (TO) tubdāsteijee já MV (MO) monättállāmvuovij vuoigālāšvuotā. ÁrvuštállāmkočĀmušah láá luándustis almolij tāsist, ko šonĵadāhtoimāh já -politiik tahojeh sierā sektorijn já sierā haldáttuv taasijn – uđđā šonĵadāhlaavā mield kieldātāásist aalmuglii táási rái. ÁrvuštállāmkočĀmušāin kyehti lává eromāš merhāšitteeh sāmmlilij tááhust já kuoskāv tuše sāmmliláid. Taah lává monättállāmvuovij vuoigālāšvuotāst pajaneijee kočĀmuš MV5 “Lii-uv sāmmlilij uásálāšvuotā torvejum sijĵān kyeskee šonĵadāhpoltiik miáráđāstohāmist?” sehe tubdāsteijee vuoigālāšvuotā kočĀmušāin TV3 “Pyereed-uv/hiájud-uv sāmmlilij vuáđu- já olmoošvuoigādvuođāi olášume sehe kulttuur paijeentoollām já ovdedem?” Eres árvuštállāmkočĀmušāiguin puáhtá tarkkuustállāđ vaiguttāsāid viđđasubboht kuávlulij já ovdāmerkkān sierā sāmikulttuur siste leijee juávhui uáassin. Sāmisiárvusist láá meiddei hávāduvāá sajaduvást leijee juávhuuh, tegu párnááh, nuorah já puárāseh, kiáid kalga tubdāstid já árvuštállāđ vaiguttāsāid sii eellimtiilijđ (TV2). Sāmikulttuur uásild eromāšávt suhāpuolvást nuubán sirdāšuvvee vaiguttāsāi tubdām já viggāmuš hááitui minimistmān puáttee suhāpuolváid lii hástuláš já maŋgooláádláš kočĀmuš (MV6). Sāāmi aalmug uccevuotā taha sāmmlilijđ uáli hávāduvāžžān siárvádāhláid já pirrāsláid nubástussāid, já oovtā suhāpuolvā feerim nubástusah já nubástussāid vuáhádum sirdojeh puáttee suhāpuolváid. Čuávdusij já tooimāi vaiguttāsāid kolgāčĉij áppáidid munedid já čielgāidid jieškote-uvlágān skenaarioid meiddei sāmikulttuur puátteevuotān pyeremuu máhđulij tiáđu vuáđuđ, vāi áppádep lááčĉid hinnáid sāmikulttuurān čyeccee suhāpuolvást nuubán sirdāšuvvee vaiguttāsāi árvuštālmān. Tave-eennāmlilij njunošohtāduv (NCoE) TUNDRA-haavást láá toohām skenaarioid puásuituálu puátteevuotān nubástuvvee šonĵāduvást (Kāyhkō & Hortskotte 2017) já SAAMI-haavást láá čielgāđām sāmmlilij uáinuid puátteevuotāst nubástuvvee šonĵāduvást (Nākkālājārvi ji. 2020).

Tááláá tiileest sámmilij árbivuáválijd iäláttásáid stivrejejee lahâaasátmist já haldáttuvást iä lah iävtuttum konkreetliih tooimah šonjádâhnuvástusân vuáhádum tuárjumân. Šonjádâhnuvástusân vuáhádum já šonjádâhnuvástus coggâm huámášem lahâaasátmist já toorjâvuáháduvást váátá merhâšittee nubástusáid, mooid kalga rahttáttáđ. SAAMI-haavâst láá kavnáttâm, ete puoh palgâsijn iä lah kiävtustis tuárvi sierâlagán iveäigikuáttumeh poccui luándulii raavvâdhaahâm táárbu tuuđátmân, já iveäigikuáttumij váilum lasseet lasepiemmâm táárbu. Palgâsij raajij uđđâsist árvuštállâm puávtáččij máhđulávt pyehtid lase kuáttumresursijd já máhđulistid kuáttumjuurrâm já šonjádâhnuvástusân vuáhádume (Näkkäläjärvä j. 2020). Toorjâvuáháduv oovdedmáin puávtáččij lääččid hinnáid sehe šonjádâhnuvástus coggâmân já toos vuáhádumân. Tutkâmušái miel poccui kuáttum cagga tuodârjolgádâs ruonâsmem adai vyevdilume já miestâlume sehe oovded tuodârjolgádâs siäilum ávusin sehe vaaigut suonjârdemtäsitiädun já muottuu suddâmliähtun (Cohen j. 2013, Kaarlejärvä j. 2015, Olofsson j. 2009). Tutkâmuštiätun já árbivuáváláš tiätun vuáduduvvee iäláttásái stivrim- já toorjâvuáháduv uđđâsmittem sáttá lääččid pyereeb máhđulášvuodâid nuuvt šonjádâhnuvástus páihálášvaiguttásái coggâmân ko šonjádâhnuvástusân vuáhádumân.

Sámmilii šonjádâhräädist puávtáččij leđe kuávdášláš rooli šonjádâhnuvástus táálái já puáttee vaiguttásái myensteristmist sâmikulttuurân. Suomâ kalga še tarkkuustálláđ šonjádâhpolitiik vaiguttás algâaalmugáid aalmuglávtt já almugijkoskâsávt uásálistijnis EU- já OA-tääsi šonjádâhpolitiik valmâštálmân sehe resursistijnis almugijkoskâsijd šonjádâhtoimáid. Sámitigge já nuorttálij sijdâčuákkim lává kullum sámmiláid kyeskee árvuštállâmkoččâmušái ráhtimist. Sámmilij tááhust kuávdášlumos árvuštállâmkoččâmušah já tai heiviitmist huámášemnâál keččâmkuávluh láá puohtum oovdân tavlustuvást 2. Puoh Suomâ šonjádâhpaaneel “Šonjádâhpolitiik vuoigâlášvuotâ” –haavâst rahtum árvuštállâmkoččâmušah kávnovejeh raportist Kivimaa j. 2023.

Tavlustâh 2. Sâmmilij tááhust kuávdášliih šonjádâhpolitiik vuoigâlâšvuotâ árvuštállâmkoččâmušah já tai heiviitmist huámásemnáál vuotânváldimeh.

	Árvuštállâm-koččâmuš	Suogârdállâmnáál sâmmilij tááhust	Huámásumeh já vuávâlâšvuotâ	Puáráttâs- já sajanmáksu-koččâmušah
Juáhuvoigâlâšvuotâ	JV1: Lasseet-uv/keppid-uv motomij ulmui áigápuáđu huámášitteht?	Maht toimah vaigutteh sâmmilij áigápuátun sâmmilij päikkikuávlust kuhes/uánihis äigikooskâst?	Sâmsiärvus kalga pissoođ eellimvuáimálâžžân meiddei puátteevuotâ iähtun. Tuše sâmmilij hárvuttem kannatteijee ärbivuáválij iäláttâsâi hárvuttem tuálá sâmsiärvus eellimvuáimálâžžân (Ilmari Länsman ji. vs. Suomâ staatâ, 1992, OA olmoošvuoigâdvuotâkomitea).	Lii-uv máhđulâš sajanmáksid puáđumonáttâsâid toorjâvuáháduvváin?
	JV2: Lasseet-uv/keppid-uv motomij ulmui máhđulâšvuotâid paargon teikâ iäláttâs háárvutmân?	Maht toimah vaigutteh sâmmilij ärbivuáválij iäláttâsâi háárvutmân?	Sâmmilâžžân oovtâst juávhuinis kalga turvid sii ärbivuáválii eellimvyevi iäláttâsâi hárvutteijen (Ilmari Länsman ji. vs. Suomâ staatâ, 1992, OA olmoošvuoigâdvuotâkomitea).	Lii-uv toorjâvuáháduvváin máhđulâš tuárjuđ iäláttâs siäilum já ovdánem?
	JV3: Lasseet-uv/keppid-uv motomáid ulmuid šaddee tiervâsvuotâhiäđuud tâi -hááituid?	Sâmmilij tiervâsvuotâ já pyereestvaijeem já toos vaigutteijee tahhei addim.	Sâmmilij tiervâsvuotâst já pyereestvajemist ij lah Suomâst luávdee empiirlâš tutkâmuštiätu. Vâi vaiguttâsâid tiervâsvuotân já pyereestvajemân puáhtá čielgâdid luávdeht, ličij tárpu tutkâđ sâmmilij tiervâsvuotâ já pyereestvaijeem. Ruotâst já Taažâst tohum	

		tutkâmušâid sâmmilij tiervâsvuodâst já pyereestvajemist puáhtá ávhástállâđ viárdádállâmamnâstâhhân.	
JV4: Lasseet-uv/keepid-uv motomáid kuávloid tâi ulmuid tovâttum pirâsvaiguttâsâid?	Maht tooimah vaigutteh sâmmilij päikkikuávlu luándu maangâmuáđusâšvuotân já toos lahtojejee ärbivuáválâš tiätun já luánduresursij kilelis kevttimân?	Biodiversiteetsopâmuš (Biologlâš maangâmuáđusâšvuotân kyeskee almassopâmuš, 78/1994) 8(j) artikkâl kenigit Suomâ suojâliđ sâmmilij ärbivuáválii tiäđu já artikkâl 10(c) ärbivuáválii luándukevttim (sâmmiliih ärbivuáváliih iälättâsah)	Puáhtá-uv negatiivlijd vaiguttâsâid coggâđ ruttâdmáin/toimâm oovdedmáin?
JV5: Lasseet-uv/keepid-uv motomáid ulmuid, juávhoiid tâi kuávloid čyeccee eres vaiguttâsâid Suomâst?	Sâmmilij päikkikuávlu lii piäđgui assum kuávlu já iälättâsmáhdulâšvuodah láá rájâliih. Šonġadâhtooimâid suogârdâldijn kalga čielgâdiđ, láá-uv toimâin vaiguttâsah sâmmilij päikkikuávlu eellimvuáimálâšvuotân.		

	<p>JV6: Lasseet-uv hááituid/hiäđuid rijkkâraajij rasta já gloobaallávt?</p>	<p>Maht tooimah vaigutteh sämmiláid Ruotâst, Taažâst já Ruošâst? Magareh vaiguttâsah láá algâalmugij vuoigâdвуođâi olášumán?</p>		
<p>Monâttállâmвуovij vuoigâlâšвуotâ</p>	<p>MV2: Lii-uv miärádâstooâm valmâštállum tiäđu vuáđuld?</p>	<p>Lii-uv sämmilii šonġâdâhräädi pyevtittem tiätuvuáđu valdum huámmášumán?</p>		
	<p>MV5: Lii-uv sämmilij uásálâšвуotâ torvejum sijnân kyeskee šonġâdâhpolitiik miärádâstohâmist?</p>	<p>Láá-uv viggâm juksâđ rijnâ, tiätun vuáđuduvvee munemietâmâš? Maht sämmilij iävtuttâsah láá huámmášum šonġâdâhpolitiik tooimâin? Lii-uv šonġâdâhpolitiik</p>	<p>Vaiguttâsárvuštâlmist lii máhđulâš čuávвуđ biodiversiteetsopâmuš Akwé: Kon -ravvuid (Pirâshaldâttuv ravvuuh 1/2011), mon mielđ vaiguttâsárvuštállâm kolgâččij leđe juátkojeijee já vaigutteijee, vâi tot puáhtá vaiguttiđ tooimâ siskâldâsân.</p>	

		toimain huomášum tieđâlâš tiätuvuáđu šonđádâhnuvástus vaiguttásâin sämikulttuurân?		
--	--	--	--	--

	<p>MV6: Maht nuorâi já puáttee suhâpuolvâi keččâmkuávu (nuorah, párnááh, vala šodáhannáá) lii valdum huámášumán valmâštâlmist?</p>	<p>Láá-uv vaiguttâsah árvuštállum kuhes äigikooskâst huámmášmáin nubástusprosesij vaiguttâsâid sámmilâš eellimvuáhán?</p>	<p>Olmošvuoigâdвуодâkomitea miäradâsvuávlâšvuodâ miel sámmilâš eellimvyehi kalga pissodđ kannatteijen puátteevuodâ iähtun. Tooimâin kalga árvuštállâđ, maht toh vaigutteh kulttuur já kielâ sirdemân suhâpuolvâst nuubán.</p>	<p>Puáhtá čielgâdiđ, lii-uv máhđulâš tuárjuđ kulttuur já ärbivyevi sirdem suhâpuolvâst nuubán škovliittâs já máttááttâs oovdedmáin sehe oovdedmáin ärbivuáválii tiäđu oppâmaterial. Sámikulttuur puátteevuodâ kolgâččij pyehtid myensteristid sierâlágán skenaarioid nubástuvvee šonjâduvâst, vai nahcip čielgâdiđ muulsâiävtulijd ovdánempálgáid já tarbâšlijd tooimâid suhâpuolvâst nuubán sirdâšuvvee vaiguttâsâi coggâmân.</p>
--	---	---	---	--

Tubdastejje vuoigâlâšvuotâ	<p>TV2: Lasseet-uv vâi keeppid-uv hávâduvâšvuotâ?</p>	<p>Maht tooimah vaigutteh sâmikielâi já sâmikulttuur uhkevuálásâš sajadâhân já hávâduvâid juávhoiid sâmisiärvus siste?</p>		
	<p>TV3: Pyereed-uv/hiäjud-uv sâmmilij vuáđu- já olmoošvuoigâdvođâi olášume sehe kulttuur paijeentoollâm já ovdedem?</p>	<p>Lii-uv sâmikulttuur táálâš tile já toos vaiguttejje tahheeh huámmášum? Láá-uv vaiguttâsah sâmmilij máhđulâšvuotâid paijeentoollâđ kulttuuris meiddei puátteevuotâst huámmášum? Lii-uv aalmugijkoskâsâš olmoošvuoigâdvođâvuáv álâšvuotâ huámmášum algâaalmugij keččâmkuávlust? Lii-uv čielgâdum, maht máhđulijd hááituid puáhtá minimistid/pyerettid?</p>	<p>Sâmmilij vuáđu- já olmoošvuoigâdvođâi syeji miärášuvá vuáđulaavâ vuáđuvuoigâdvođânuolgâdusâi já almugijkoskâsij olmoošvuoigâdvođâsopâmušâi sehe olmoošvuoigâdvođâorganij miärâdâsvuávâlâšvuotâ mielđ. Sâmitige já nuorttâlij sijđâčuákkim uáinuh vuáđu- já olmoošvuoigâdvođâi olášumeest láá kuávđâšliih vuoigâlâšvuotâ olášume ärvuštâlmist. Šonjâdâhnuvâstus lasseen sâmikulttuur teivâd meiddei eres tedduid kištottâllee eennâmkevttim, lahâasâtem, luánduláápu já historjâlii äärbi tiet, mon kalga huámâšid olesvâldálvâ. Olmoošvuoigâdvođâkomitea lii kavnâttâm, ete vâlduaalmug ekonomâliih já eres hiäđuh iä uážu vâddudid sâmmilii eellimvyevi siäilum já ovdânem. Meiddei kuávlu ovdebâi toimâi vaiguttâsâid kalga huámâšid kumulatiivlâvt, ko jotonpieijum haavâ</p>	

		vaiguttâsah sâmmilij kulttuur hárjuttem máhđulâšvuodáid árvuštallojeh (OA olmoošvuoigâđvuodâkomitea: Äärelä ji. vs. Suomâ staatâ, 1997).	
TV4: Huámâšuvvojeh-uv jieškote-uvlágán sosiokulttuurliih vuolgâsajeh olášutmist já viestâdmist?	Lii-uv tiätu finniimist sämikieláid?		

SAAMI-haavâst lii čielgâdum, ete šonjâdâhnuvâstusân vuáhádum lii jo tääl tovâttâm suhâpuolvâst nuubán sirdâšuvvee vaiguttâsâid. Šonjâdâhnuvâstusân vuáhádume lii algâttum muttemáin puásuítuálu hárvuttemvyevi (puásuipargomaali) 1990-lovo loopâ räájjist. Haavâst identifisistii 11 puásuipargomallid, main kyehti láá muttum eres suujâi ko šonjâdâhnuvâstus tiet tutkâmušâigipaajeest 1960–2018. Siämmást ko puásuipargomalli lii muttum, meiddei uási tááiduin já tiäduin sajan láá puáttâm uđđâseh teikâ toh láá uásild lappum. Nuorâmus sâmmilâš puásuítuálei suhâpuolvâ lii oppâm uđđâ puásuítuálu hárvuttem maali, iäge puoh ärbivuáváliih tiäduh já tááiduh sirduu suhâpuolvâst nuubán. Ko šonjâdâhnuvâstus vaiguttâsah jođálmuvveh, vaiguttâsah čoggâšuvveh suhâpuolvâst nuubán já kulttuurilâš tiätu-táiduvuádu hiäjijun (Näkkäljärvi ji. 2020). Suhâpuolvâst nuubán sirdâšuvvee vaiguttâsâi addiimist ličij tehálâš čielgâdiđ sâminuorâi já puárâsub sâmisuhâpuolvâ uáinuid sehe uuccâđ vuovijd estid̄ tai aainâs-uv coggâđ tiätuvuádu njárbum.

Vuádu- já olmoošvuoigâdovuodâi oohânheviittem šonjâdâhpolitiikist váátá tiätuvuádu já maŋgâ sierâ tahhee árvuštállâm. Sierâ vuáduvuoigâdovuodah pyehtih leđe ruossâlâs nubijdiskuin. Talle vuáduvuoigâdovuodâi árvudem puáhtá tovâttid̄ ruossâlâsvuodâtiilijid, main almolâš hiätu, olmoošvuoigâdovuodâkenigâsvuodah já meiddei ekonomâliih koččâmušah teivâdeh, tegu Tiänu čácáduv kuálâstemkiäldusääšist. Kuávdášlâš háástus nubástuvvee šonjâduvâst lii, maht lahâasâtemm já ton heviittem pyehtih västidid̄ vuádu- já olmoošvuoigâdovuodâhástusâid. Taat vadâččij lahâasâtemm ovdedem ovdil ko ruossâlâsvuodâtileh šaddeh. Iälâttâsâid stivrejejee lahâasâtemm almosluándusâšvuotâ já oovtnálâsittie prinsiiip lii kuávdášlâš ruossâlâsvuodâtile, mon lii uásild tovâttâm tot, ete iälâttâsah ovdeduvvojeh almosvuoigâdovuodâlâš eennâm-, meccivalje- já kyelituállun, iäge iälâttâsâi sierâ kulttuurliih hárvuttemvyevih ijge vuáduvaavâ suojâlem sâmmilâš kulttuurhäämi huámmášuu. Sâmitigge lii iävtuttâm, ete Tiänu čácáduv kuálâstemkiäldus räijejuuččij kuoskâđ eres ko sâmmilij kuálâástmân, mutâ kuálâstemvuoigâdovuodâ láá halijdam̄ toollâđ almolâš vuoigâdovuottân, ij etnisâš vuoigâdovuottân, mon čuávumuššân sâmmilij vuádu- já olmoošvuoigâdovuodah räijejuvvojii kuálâstemkiäldusâin. Luánduláápu já šonjâdâhnuvâstus tovâttäm ohtsâšvaiguttâsâi tiet sullâsiih rajimtoomah já eennâmkevttim konflikteh pyehtih lasaniđ sâmmilij päikkikuávlust. Konfliktid̄ puáhtá estid̄ já coggâđ vuoigâlijn šonjâdâhpolitiikáin, mii vuáduvâ tutkum tiätun, sierâ muulsâiävtui čielgâdmân sehe luávdee šonjâdâhpolitiik vuádu- já olmoošvuoigâdovuodâárvuštállmân.

7. OOHŦÄNKIÄSU JÄ OVDEDEMTÄÄRBUH

Šonjâdâhtoomâi vuoigâlâšvuodâtarakuustállâm kalga sâmmilij vuoigâdovuodâi olâšume tááhust porgâđ valmâštállammuddoost vaiguttâsárvuštállâm uassin, väi vuoigâlii šonjâdâhpolitiikist puáhtá huolâttid̄. Šonjâdâhtoomah rastelditeh sektorraajid, já toh tahhojeh sierâ ministeriöin, virgeomâháin, Meccihaldâttâs sâmmilij päikkikuávlui luánduriggoduvâi sehe luándusuojâlemkuávlui tipšom já kevttim vuávâámist, sehe kuávlui já kieldâtääsist. Taat váátá tuárvi noonâ tiätuvuádu sâmikulttuurist, šonjâdâhnuvâstusâst já vuoigâlâšvuodâkoččâmušâin. Virgeomâháin ij lah eidu tääl kevttimstis tuárvi noonâ tiätuvuádu sâmmiláid kyeskee šonjâdâhtoomâi olâšuttem várás. Šonjâdâhlaavâ miel sâmmilii šonjâdâhräädâi kuávdášlâš rooli

tiätuvuádu pyevtittem, mii váátá resursijd čielgâdem- já hahâtoimâm várás. Aalmuglii šonġadâhnuvástusân vuáhádumohjelmist láá oovdânpuáhtám sâmmilii šonġadâhnuvástusân vuáhádumohjelm ráhtim ovdedemtárbun. Sâmmiláš šonġadâhráädi pyevtittičij tiätuvuádu ohjelm ráhtim várás (Statâráädi 2022). Sâmmilii šonġadâhnuvástusân vuáhádumohjelm ráhtim tuárjuččij merhâšittee vuovvijn virgeomâhái já sâmmilášinstituutioi pargo. Pargoost ličij teháláš tarkkuđ meiddei šonġadâhnuvástus vuoigâlášvuodâkoččâmušâid Suomâ sâmmilij tááhust. Vuáhádumohjelm ráhtim váátá resursijd čielgâdemtoimâm várás. Šonġadâhpaaneel Šonġadâhpolitiik vuoigâlášvuotâ -haavâst ovdedum árvuštállâmkoččâmušah pyehtih tuárjuđ sâmmilii šonġadâhnuvástusân vuáhádumvuávám ráhtim já tiätuvuádu.

Šonġadâhnuvástusâst já toos vuáhádumeest láá vuádu- já olmoošvuoigâdvuodâvaiguttâsah sâmmilij sajadâhân já kulttuurân. Tutkâmuštiätu já aalmugijkoskâsâš olmoošvuoigâdvuodâvuávâlášvuotâ šonġadâhnuvástusâst já toos vuáhádume olmoošvuoigâdvuodâovdânmist lassaan ubâ paje já váátá meiddei Suomâst vijdes čuávum. Olmoošvuoigâdvuotâsopâmušâi kocceemorgaaneh láá majemui aagij vuávâlášvuodâstis pieijâm huámášume šonġadâhnuvástus vaiguttâsâid vijđasubboht-uv. Šonġadâhnuvástus lii sâmikulttuurân kulttuurláš vuáhádume, já nuvástusah pyehtih leđe uáli merhâšitteej já pisovâáh eromâšávt luándu maangâmuáđusâšvuotân lahtojee ärbivuáválii tiäđu puáttevuodâ iähtun. Šonġadâhnuvástus vaiguttâsâid kolgâččij čuávumđ systemaatlávt, vâi šonġadâhnuvástus vuoigâlášvuodâst puáhtá huolâttiđ. Suomâst lii almugijkoskâsij olmoošvuoigâdvuotâsopâmušâi vuáduđ ovdâsvástádâs turviđ sâmikulttuur eellimvuáimâlášvuodâ meiddei puáttevuodâst.

Jo leijee tutkâmuštiäđu vuáduđ šonġadâhnuvástus lii tovâttâm 1) kulttuurlij nuvástusâid, ärbivuovij já tááiđui lappum, mutâ meiddei uđđâ tááiđui já tiäđui šoddâm, 2) kulttuurlij iälâttâsmaalij hárvuttem muttum, 3) nuvástusâid sâmikielâ kevttimist já terminologiast, 4) nuvástusâid sâmmilii eellimvyevist já 5) njuolgâ já epinjuolgâ tiervâsvuotâriiskâid. Nuvástusah láá lamaš sâmmilij jiešráđâláš vuáhádume siärváduv torjuuttáá tai vaiguttâsâi čuávumttáá (Näkkäljärvi ji. 2020). Mij tarbâšep systemaatlâi čuávumtiäđu šonġadâhnuvástus kulttuurlij, kielâlij, iälâttâslij já tiervâsvuodâlij vaiguttâsâin sâmmilâid, amas šonġadâhnuvástusân vuáhádum já šonġadâhtoimâh tovâttiđ sâmmilii eellimvyevi suddâlume vâldikulttuurân. Vuoigâlii šonġadâhpolitiik iähtun lii vaiguttâsâi addim sâmikulttuur tááhust. Almugijkoskâsih ovdâmeerhah čäittih, ete šonġadâhtoimâin, main sâmmilij vuoigâdvuodâh iä lah huámášum tai pijsâjeijee šonġadâhtoimâh iä lah tohhum, čuávumuššân lii vuádu- já olmoošvuoigâdvuodâid rikkom. Suomâst puáhtá lääččid hinnâid sâmmilii šonġadâhráädi raamâin toos, ete tággáár ij tábâhtuu.

Šonjádâhpaaneel Šonjádâhpolitiik vuoigâlâšvuotâ -haahâ

Šonjádâhpolitiik vuoigâlâšvuotâ -haavâst (2021-2023) viggii lasettid äddejume tast, maid vuoigâlâšvuotâ meerhâš šonjádâhpolitiik ohtâvuodâst. Vuoigâlâšvuotâ sierristállui vuádu- já olmoošvuoigâdvuodâin sehe tutkâmuškirjâlâšvuodâst suorgiittum sierâ vuoigâlâšvuodâ ooláadmudoi adai juáhuvuoigâlâšvuodâ, tubdâsteijee já monâttállâmvuovij vuoigâlâšvuodâ peht.

Juáhuvuoigâlâšvuotâ tarkkuustâl šonjádâhtoimâi tovâtem hiäđui já hááitui juáhásem. Juáhuvuoigâlâšvuodâ uáassin tarkkuustállii meiddei pyeretteijee vuoigâlâšvuodâ koččâmušâid adai olâšum hááitui sajanmäksim tâi háittuvaiguttâsâi láivudem.

Tubdâsteijee vuoigâlâšvuotâ piäjä huámmâšuumees toos, maht ulmui sierâlágán sajaduvah já ovdâmerkkân sosiokulttuurlih tahheeh vaigutteh šonjádâhpolitiik čuávumušâi čuoccâmân.

Monâttállâmvuovij vuoigâlâšvuodâin tarkkuustálloo tot, mon vuoigâliih sierâ pooliitlii miärádâstoohâm mudoh láá.

- Ilmastopolitiikan oikeudenmukaisuuden arviointi –raportist (“Šonjádâhpolitiik vuoigâlâšvuodâ árvuštállâm”, Kivimaa ym. 2023) oovdânpuáhtojeh árvuštállâmkoččâmušah, maid puáhtá ávhástállâđ šonjádâhpolitiik vuoigâlâšvuodâ árvuštállâm oovdedmist. Raaport toorjân olâšuttui čonâsjuávkupargopáájái ráidu, mast láá lasetiäđuh raaport labdosist.
- Oikeudenmukainen energiasiirtymä aluetasolla –muštottemčálusist (“Vuoigâlâš energiasirdum kuávlutääsist”, Lund 2023) tarkkuustállojeh energiasirdum vaiguttâsah kuávlutääsist Suomâst. Keččâmkuávlun láá energia- já ekonomâliih vaiguttâsah, sehe maht nubástusâst máhđulávt šaddee kuávlulii ekonomâlii epivuoigâlâšvuodâ puávtáččij tivvoođ.
- Vuáhádumân vuáijum pargopakettist hámmejjii ohtsis 16 vuoigâlii vuáhádum indikaattorid, moiguin analysistii sierâ riijkâi já kaavpugij vuáhádumvuávámijd. Analyys puátuseh kávnvojeh Juhola ji. (2022) artikkâlist. Suomâkielân lasetiäđuh meiddei Šonjádâhpaaneel blogist.
- Aalmugjesânij uáinuid Suomâ šonjádâhpolitiik vuoigâlâšvuodâst čielgâdii aalmugjeessânkoijádâlmáin. Amnâstâh čuákkejui šleđgâlâš koijádâlmin kesimáánust 2022 kuulmâ väljejum tutkâmuškuávlust: Helsigist, Tave-Poođâenâmist já Eidusâš-Suomâst. Koijádâllâm vástádâsâid analysistii kvantitatiivlijn, kvalitatiivlijn já päikkitiätumonâttâlmijguin. Koijádâllâm puátuseh oovdânpuáhtojeh Kansalaisten kokemukset Suomen ilmastopolitiikan oikeudenmukaisuudesta -raportist (“Aalmugjesânij feerimeh Suomâ šonjádâhpolitiik vuoigâlâšvuodâst”, Vainio ji. 2023).
- Algâaalmug sâmmilij eromâškoččâmušâid šonjádâhpolitiik vuoigâlâšvuodâst sehe šonjádâhnubástusân vuáhádum- já ton coggâmpolitiikist tarkkuustállii Oulu ollâopâttuv pirâstievâsvuodâ já kepispuácvuodâi tutkâmuškuávdâš CERH pargopakettist. Pargopakkeet tehálumos puátuseh láá puohtum oovdân taan muštottemčálusist.

Puoh haavâ almostitmeh kávnvojeh šonjádâhpaaneel viermisijđoin:

<https://www.ilmastopaneeli.fi/ilmastopolitiikan-oikeudenmukaisuus/>.

8. KÄLDEEH

Biologiláš maangámuáđusášvuotân kyeskee almassopâmuš. 78/1994. Finniimist (suomâkielân): https://finlex.fi/fi/sopimukset/sopsteksti/1994/19940078/19940078_2

Boyle, A. (2018). Climate change, the Paris agreement and human rights. *International and Comparative Law Quarterly*, 67(4), 759–777. <https://doi.org/10.1017/S0020589318000222>

Cohen, J., Pulliainen, J., Ménard, C.B., Johansen, B., Oksanen, L., Luojus, K. & Ikonen, J. 2013 "Effect of reindeer grazing on snowmelt, albedo and energy balance based on satellite data analyses", *Remote Sensing of Environment*, vol. 135 pp. 107-117.

Espoo sopâmuš. Asáttâs staatâi raajijd rasteldittee pirâsvaiguttâsâi árvuštálmân kyeskee almassopâmuš vuáimánpyehtimist 67/1997.

Fjellheim, E. M. (2022). *Green colonialism, wind energy and climate justice in Sápmi*. IWGIA - International Work Group for Indigenous Affairs. <https://www.iwgia.org/en/news/4956-green-colonialism,-wind-energy-and-climate-justice-in-s%C3%A1pmi.html>

Furberg, M. (2016). Towards the Limits – Climate Change Aspects of Life and Health in Northern Sweden. In *Umeå University medical dissertations*. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-126949>

Šonjádâhlaahâ 432/2022. Finniimist (suomâkielân): <https://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/2022/20220423>.

Haldáttâs iävtuttâs ovdâskoodán laahân luosâpivdo meriáigásii kieldimist Tiänujuuvâ čácáduvâst. HE 56/2022. Finniimist (suomâkielân): <https://finlex.fi/fi/esitykset/he/2022/20220056>.

Haldáttâs iävtuttâs ovdâskoodán sämmilij kulttuurjiešhaaldâšmân kyeskee njuolgâdusâi vâldimist suomâ haldáttâsháámán já eres lahâaasâtmân. HE 248/1994. Finniimist (suomâkielân): <https://www.finlex.fi/fi/esitykset/he/1994/19940248>

Human Rights Committee 1994. CCPR General Comment No. 23: Article 27 (Rights of Minorities)

Human Rights Committee 2022. Views adopted by the Committee under article 5 (4) of the Optional Protocol, concerning communication No. 3624/2019, CCPR/C/135/D/3624/2019, (September 22 2022).

Ilmari Länsman ji. vs. Suomâ, No. 511/1992. Communication No. 511/1992, U.N. Doc. CCPR/C/52/D/511/1992 (1994).

Jaakkola, J. J. K., Juntunen, S., & Näkkäläjärvi, K. (2018). The Holistic Effects of Climate Change on the Culture, Well-Being, and Health of the Saami, the Only Indigenous People in the European Union. *Current Environmental Health Reports*, 5(4), 401–417. <https://doi.org/10.1007/s40572-018-0211-2>

Kaiser, N., Näckter, S., Karlsson, M., & Renberg, E. S. (2015). Experiences of Being a Young Female Sami Reindeer Herder. *Journal of Northern Studies*, 9(2), 55. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-119918>

Kaarlejärvi, E., Hoset, K.S. & Olofsson, J. 2015 "Mammalian herbivores confer resilience of Arctic shrub-dominated ecosystems to changing climate", *Global Change Biology*, vol. 21 no. 9, pp. 3379-3388.

Kivimaa, P., Heikkinen, M., Huttunen, S., Jaakkola, J. J. K., Juhola, S., Juntunen, S., Kaljonen, M., Käyhkö, J., Leino, M., Loivaranta T., Lundberg, P., Lähteenmäki-Uutela, A., Näkkäljärvi, K., Sivonen, M. H., Vainio, A. 2023. Ilmastopoliitikan oikeudenmukaisuuden arviointi. Suomâ šonĵâdâhpaaneel raapoort 1/2023.

Alemus riehti 2022. KKO:2022:26. Finniimist (suomâkielân):
<https://korkeinoikeus.fi/fi/index/ennakkopaatokset/kko202226.html>

Käyhkö, J. & Hortskotte, T. 2017 *Reindeer husbandry under global change in the tundra region of Northern Fennoscandia*, University of Turku, Turku.

Laahâ sämitiggeest 974/1995. <http://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1995/19950974>

Luándusuojâlemlaahâ 9/2023. Finniimist: <https://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/2023/20230009>

Meccihaldättâs 2022. Sämmilij päikkikuávlv luánduriggodâhvuávám 2022-2027. Meccihaldättâs, Vantaa.
<https://julkaisut.metsa.fi/fi/julkaisut/show/2649> (suomâkielân)

Näkkäljärvi, K., Juntunen, S., & Jaakkola, J. J. K. (2020). *SAAMI – Saamelaisten sopeutuminen ilmastonmuutokseen -hankkeen tieteellinen loppuraportti*. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-287-930-1>

Näkkäljärvi, K., Juntunen, S., & Jaakkola, J.J. K. (2022). Cultural Perception and Adaptation to Climate Change among Reindeer Saami Communities in Finland. In *Climate Cultures in Europe and North America: New Formations of Environmental Knowledge and Action* (pp. 103–126). Routledge.

Newell, P., Srivastava, S., Naess, L. O., Torres Contreras, G. A., & Price, R. (2021). Toward transformative climate justice: An emerging research agenda. In *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change* (Vol. 12 Issue 6). <https://doi.org/10.1002/wcc.733>

NVE 2023. Davvi vindkraftverk. Finniimist:
<https://www.nve.no/konsesjon/konsesjonssaker/konsesjonssak/?id=4606&type=a-1>

Office of the High Commissioner for Human Rights. (2015). *Understanding Human Rights and Climate Change. Submission of the Office of the High Commissioner for Human Rights to the 21st Conference of the Parties to the United Nations Framework Convention on Climate Change*.

Olofsson, J., Oksanen, L., Callaghan, T., Oksanen, T. & Suominen, O. 2009 "Herbivores inhibit climate-driven shrub expansion on the tundra", *Global Change Biology*, vol. 15 no. 11 pp. 2681-2693.

PeVL 91/2021 vp = Vuáđulahâvâljukodde 91/2021 vp. Vuáđulahâvâljukode ciälkkámuš haldättâs iävtuttâsâst ovdâskoodán laahân luosâpivdo meriáigásii kieldimist Tiänujuuvâ čácáduvâst.

Sämitigge 2019. Sämmilij lohomeeri ive 2019 vaaljâin. Lovottâh. Sämitigge, Aanaar.

Sämitigge 2023. Ciälkkámuš haldättâs iävtuttâsâst ovdâskoodán laahân luosâpivdo meriáigásii kieldimist Tiänujuuvâ čácáduvâst HE 289/2022 vp. Dnro: 34/D.a.4/2023.

Stoor, J. P. A., Kaiser, N., Jacobsson, L., Renberg, E. S., & Silviken, A. (2015). "We are like lemmings": making sense of the cultural meaning(s) of suicide among the indigenous Sami in Sweden. *International Journal of Circumpolar Health*, 74(0). <https://doi.org/10.3402/ijch.v74.27669>

United Nations 2023. Department of Economic and Social Affairs: Indigenous people. Climate change. <https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/climate-change.html>

Suomâ vuáđulaahâ 731/1999. Finniimist: <https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1999/19990731> (suomâkielân).

Pirâsministeriö 2017. Staatâi raajijd rasteldittee pirâsvaiguttásâi árvuštálmân kyeskee almossoopâmuš (E/ECE/1250), almottâs Taažâ pirâsvirgeomâháást Davvi-pieggâvyeimihaavâ já tast ohtân muulsâiähtun Ucjuuhân vuávájum vyeimijoođoos YVA-monättálmist. Finniimist: <https://www.lausuntopalvelu.fi/FI/Proposal/Participation?proposalId=3bee0b3a-de34-42c3-9fc3-582a8c24746c>

Statâräädi asâttâs sâmmilii šonjâdâhräädist 435/2023.

Valtioneuvosto 2022. Valtioneuvoston selonteko kansallisesta ilmastomuutokseen sopeutumissuunnitelmasta vuoteen 2030. Hyvinvointia ja turvallisuutta muuttuvassa ilmastossa. Finniimist: <https://mmm.fi/delegate/file/113950>.

Willox, A. C., Stephenson, E., Allen, J., Bourque, F., Drossos, A., Elgarøy, S., Kral, M. J., Mauro, I., Moses, J., Pearce, T., MacDonald, J. P., & Wexler, L. (2015). Examining relationships between climate change and mental health in the Circumpolar North. *Regional Environmental Change*, 15(1), 169–182. <https://doi.org/10.1007/s10113-014-0630-z>

Pirâshaldâttuv ravvuuh 1/2011. Akwé: Kon -ravvuuh. Pirâsministeriö, Helsig. <https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/handle/10138/41525>

Äärelä vs. Suomâ 1997. Communication No. 779/1997 (4 February 1997), CCPR/C/73/D/779/1997

.

© Suomâ šonġâdâhpaaneel

Suomâ šonġâdâhpaaneel almostitmeh 6/2023
Muštottemčáálus

Šonġâdâhpolitiik vuoigâlâšvuotâ algâalmug sâmmilij tááhust

Tahheeh:
Klemetti Näkkäljärvi, Suvi Juntunen, Jouni J.K. Jaakkola

Jurgâlem: Neeta Jääskö

ISSN: 2737-0984

ISBN: 978-952-7457-25-2

DOI: <https://doi.org/10.31885/9789527457252>

Referensraavâ:

Näkkäljärvi, K., Juntunen S., Jaakkola J.K. 2023. Šonġâdâhpolitiik vuoigâlâšvuotâ algâalmug sâmmilij tááhust. Suomâ šonġâdâhpaaneel almostitmeh 6/2023.

Suomâ šonġâdâhpaaneel oovded tiettuu já politiik koskâsii vuárusavâstállâm šonġâdâhkoččâmušâin. Tot addel avžuuttâsâid haldâttâs šonġâdâhpoolitlâš miárâdstohâmân já nanosmit maangâtiedâlii toimâmvyevi šonġâdâhtiettuin. Šonġâdâhpaaneel čielgâdâsah já arvâlusah tahhojeh tiedâlijn vuádustâsâiguin.

info@ilmastopaneeli.fi

www.ilmastopaneeli.fi

[@Ilmastopaneeli1](https://twitter.com/Ilmastopaneeli1)